

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

О. О. РЖЕШЕВСЬКИЙ (Росія, Москва)

А. Ідей у Москві (1941 р.)

Невідомі сторінки

8 грудня 1941 р. на борту крейсера "Кент" міністр закордонних справ Великобританії А. Іден вирушив до Радянського Союзу для ведення переговорів, що мали на меті зміцнити співробітництво двох країн у війні проти нацистської Німеччини та її союзників у Європі. А. Ідена супроводжували постійний заступник міністра закордонних справ А. Кадоган, особистий радник О. Харві, представник Форін Офіс Ф. Роберте, заступник начальника імперського генерального штабу генерал А. Ней та інші особи. З делегацією також виїхав з Лондона у Москву посол СРСР у Великобританії І. М. Майський.

Воєнно-політичне становище нашої країни було вкрай важким. З початком війни німецькі війська в короткі строки просунулися в північно-західному напрямку на 400—450 км, у західному — на 450—600, у південно-західному — на 300—350 км, захопивши територію Латвії, Литви, частину Естонії, України, майже всю Білорусію і Молдавію, вдерлися на територію РРФСР, вийшли на підступи до Ленінграда, Смоленська і Києва. Незабаром війська Південно-Західного і Південного фронтів залишили Київ, Одесу, Донбас. Противник прорвався у Крим, підійшов впритул до Севастополя і у листопаді досяг Ростова-на-Дону. На головному московському напрямку радянські війська ще в кінці липня залишили Смоленськ. Дивізії вермахта наближалися до Москви. 20 жовтня у столиці і прилеглих районах був оголошений стан облоги. Обстановка дійшла критичної межі, коли противник форсував у листопаді канал Москва-Волга і на якийсь час досяг Химок (нині знаходяться у міських межах Москви). Втрати радянських військ були величезними. З червня по грудень 1941 р. Червона Армія і Військово-Морський флот втратили вбитими, померлими від ран, полоненими і тими, що пропали безвісти, 3138 тис. чоловік, а також більш як 6 млн одиниць стрілецької зброї, 20 тис. танків і САУ, 100 тис. гармат і мінометів, 10 тис. літаків. Тільки під Києвом і Вязьмою близько 1,2 млн бійців і командирів Червоної армії були оточені і потрапили у полон. Територія, захоплена ворогом, перевищила 1,5 млн км². Перед війною на ній проживало 74,5 млн чоловік. У руках противника опинилися могутні промислові й сировинні ресурси країни. Однак поступово в запеклій боротьбі дедалі більшого значення набували міцність духу та єдність багатонаціонального радянського народу, його самовідданість на фронті й в тилу, переважаючи матеріальні можливості країни. Мужня оборона Бреста, Лієпаї, Таллінна, Могильова, Ленінграда. Одеси, Севастополя і, нарешті, Москви сприяли зриву гітлерівського плану "блискавичної війни" — розрахунків завершити її до зими 1941 р. Радянські війська вчилися мистецтву ведення війни, чинили все рішучіший опір. За німецькими даними, з червня по листопад 1941 р. в сухопутних силах, без врахування втрат союзників Німеччини, налічувалося понад 750 тис. вбитих, поранених і полонених. Знищено 5,5 тис. німецьких літаків. 5—6 грудня війська Червоної армії перейшли під Москвою в стратегічний контрнаступ,

який кардинально змінив обстановку на фронті і справив великий вплив на воєнно-політичне становище в світі.

Візит Ідена внаслідок збігу непередбачених обставин відбувся у ті дні, коли сталася надзвичайна подія, що змінила розстановку сил у війні в цілому — в результаті підступного і раптового нападу 7 грудня 1941 р. японських авіаносних сил на головну воєнно-морську базу США на Тихому океані почалася війна між США і Японією. Звістка про напад Японії на Перл-Харбор і вступ США у війну дійшла до Ідена ще в Англії на шляху з Лондона в Скапа Флоу, де його чекав крейсер "Кент". Великобританія на цей час була в не менш тяжкому становищі, ніж СРСР, хоч загроза вторгнення вермахта безпосередньо на британські острови вже минула. Країна воювала більше двох років, стійко витримала "бліц" 1940 р., розбила італійські армії у Східній і Північній Африці, але зазнала поразки у битві за Францію і втратила стратегічні позиції на скандинавському плацдармі. Контрнаступ 8-ї британської армії в Африці, який почався 18 листопада (його успіх повинен був зміцнити на переговорах позиції Ідена, так же, як і контрнаступ Червоної армії під Москвою — позиції Сталіна) змусив італо-німецькі війська відступити від кордонів Єгипту. Проте різко загострилась обстановка на Тихому океані. Англія вимушена була вступити у війну з Японією. Після удару по Перл-Харбору японські збройні сили атакували найважливіші стратегічні позиції Великобританії в цьому районі, висадивши 8 грудня десант у Британській Малайї і Таїланді (як і авіаносні сили, що завдали удару по Перл-Харбору, десант був таємно направлений до місця призначення ще до початку війни). Японська авіація, розбомбивши британські аеродроми в Малайї і Сінгапурі, 10 грудня потопила лінкор "Принц Уельський" і крейсер "Рипалс" — основу могутності Східного флоту Великобританії, решта якого дістала притулок потім в Австралії. Це означало, що практично всі імперські володіння Великобританії у Східній Азії, включаючи Сінгапур, Цейлон та Індію, опинилися без прикриття з моря, що в умовах переваги японського флоту, авіації і сухопутних військ загрожувало катастрофою.

Британсько-радянські відносини з часу нападу Німеччини на СРСР відразу змінилися. Жорстке протиборство на міжнародній арені у передвоєнні роки, яке заважало напередодні другої світової війни створенню системи колективної безпеки і запобігання німецькій агресії, поступилося місцем прийняттю важливих політичних рішень з метою об'єднання зусиль двох країн у боротьбі проти спільного ворога. Великою подією стало підписання 12 липня 1941 р. у Москві радянсько-британської угоди про спільні дії у війні проти Німеччини, яка започаткувала формування коаліції. Угода містила зобов'язання надавати один одному допомогу і підтримувати у війні проти гітлерівської Німеччини і не вступати в сепаратні переговори.

А. Іден мав обговорити в Москві та підписати союзний договір між Великобританією і СРСР. До початку переговорів невідкладного пояснення вимагали як мінімум дві проблеми — про воєнну взаємодію сторін і післявоєнний устрій Європи, в першу чергу, про майбутні західні кордони СРСР. Від позицій сторін у цих питаннях залежав успіх візиту А. Ідена і його головної мети — підписання союзного договору між Великобританією й СРСР. Радянська та англійська сторони детально готувалися до переговорів. Іден віз із Лондона британський проект угоди. В Кремлі та на Кузнецькому мосту, де розташувався будинок НКЗС, були підготовлені проекти двох договорів. Принципіальних відмінностей між проектами угоди і договором, судячи по їх текстах, не було. Англійська делегація підкреслювала природний зв'язок евентуальної угоди з Атлантичною хартією Ф. Рузвельта і У. Черчилля, підписаною 14 серпня 1941 р. (СРСР висловив

свою згоду з основними положеннями хартії у вересні 1941 р.) в той час, як радянська сторона пропонувала укласти не угоду, а договір, який би більше зобов'язував, і підписати його юридичне вищими посадовими особами держави. Дійсність виявилася набагато складнішою.

Крейсер "Кент" після тривалого й небезпечного шляху прибув 12 грудня в Мурманськ. Іден практично весь цей час провів у ліжку через сильну простуду. Далі було вирішено їхати поїздом, оскільки розбухалася завірюха і літаки не літали. 13 грудня Ідена на борту крейсера вітали офіційні радянські представники. Він записав у своєму щоденнику: "...Отже, прощавай Англія. Через кілька хвилин ми були на березі, де перед нами відкрилася вражаюча картина. Все та ж таємнича півтемява. Шеренга солдатів у кожухах на тлі державних прапорів двох країн, дуже яскравих, виготовлених з дешевої тканини, які зливалися в загальний сплеск світла, а за ними збіговище бараків, недобудованих халуп, випадкові глядачі темними плямами на снігу, які кинули виклик завірюсі. Заграв оркестр. Ми віддали салют, відбулася звичайна церемонія. Солдати виглядали дуже молодими. В цілому картина раптово справила чудове враження. Ми сіли в машини, до Мурманська було шістнадцять миль. По дорозі, у півтемяві віддавали честь солдати, які стояли з інтервалами. Переконливе свідчення радянської людської могутності" ¹.

Того ж дня Іден з делегацією виїхав поїздом до Москви. З Мурманська він надіслав телеграму Черчиллю: "Глибоко шкодую про втрату кораблів "Принц Уельський" і "Ріпалс". Згоден, що в обстановці, яка склалася, ми нічого не зможемо запропонувати росіянам, за винятком уже обіцяних поставок. Я зроблю все можливе, щоб справити на Сталіна враження значимістю наших операцій в Лівії і нашою рішучістю їх продовжувати. Необхідність забезпечення шляху через Середземне море зросла внаслідок переваги японських сил на Тихому океані і потенційної загрози Індійському океану. Аргументи на користь послаблення нашого повітряного наступу у Франції тепер набувають нової сили. Якщо Ви вирішите утриматися (від завчасно погодженої посилки ескадрильї англійських літаків з Лівії на радянсько-німецький фронт. — О. Р.) з тим, щоб забезпечити підтримку в Лівії і на Далекому Сході, я впевнений, що Сталін поставиться до цього з розумінням..." ².

В дорозі (а вона нерідко проходила поблизу лінії фронту) Ідена найбільше вразила протиповітряна охорона поїзда - через кожні два вагони була відкрита платформа з зенітними установками, обслуга якої хоч і змінювалася кожні дві години, але несла службу при сильному морозі й вітрі. У Вологді до англійської делегації приєднався посол Великобританії в СРСР С. Кріппс (посольство було евакуйоване із Москви в Куйбишев). У Москві близько півночі з 15 на 16 грудня Ідена і супроводжуючих осіб зустрічали заступник голови Ради народних комісарів і народний комісар закордонних справ В. М. Молотов, заступник начальника Генерального штабу РККА генерал-лейтенант О. М. Василевський, комендант Москви генерал-майор К. Р. Синилов та інші офіційні особи. Згідно з проханням С. Кріппса британську делегацію, в тому числі А. Ідена, розмістили в готелі "Національ". Харчування, забезпечення легковим транспортом і підготовка бомбосховища для англійської делегації були покладені на НКВС.

Наступного дня, 16 грудня, відбулася перша бесіда Й. Сталіна з А. Іденом. Нижче даний запис бесіди, яка тривала приблизно півтори години. На ній були присутніми Сталін, Молотов, Майський, Іден і Кріппс.

"Після взаємних вітань і висловлення задоволення з боку Ідена знову опинитися в Москві³ і зустрітися з т. Сталіним, тов. Сталін запропонував Ідену проекти двох договорів — про воєнну взаємодопомогу і вирішення

післявоєнних проблем. (Тексти цих проектів додаються) ⁴. Нашвидку ознайомившись з названими текстами, Іден заявив, що яких-небудь принципових заперечень проти такого роду договорів у нього немає, але що він хотів би, звичайно, дещо уважніше вивчити запропоновані тексти і, може, внести в них ті чи інші невеликі поправки.

Т. т. Сталін і Молотов не заперечували проти намірів Ідена ⁵.

Потім тов. Сталін заявив, що, на його думку, було б бажано додати до другого договору таємний протокол, в якому була б накреслена загальна схема реорганізації європейських кордонів після війни. Схема ця зводилася до такого:

1. Польща. Західний кордон Польщі повинен включати Східну Пруссію і Коридор, причому німецьке населення цих районів має бути евакуйоване в Німеччину. Східний кордон Польщі (кордон з СРСР) повинен проходити по річці Неман, причому Тильзит повинен знаходитись у руках Литви, яка є складовою частиною СРСР. Далі на південь цей кордон в основному повинен проходити, приблизно, по лінії Керзона, яка може бути у відомих пунктах частково модифікована.

2. Чехословаччина повинна бути поновлена у своїх старих межах, включаючи Судети. Цей останній район, через його стратегічну важливість ні в якому разі не може бути переданий в руки Німеччини. Понад це, територія Чехословаччини повинна бути збільшена на півдні за рахунок Угорщини, яка має понести належну кару за свою поведінку в ході цієї війни.

3. Югославія повинна бути поновлена в своїх старих межах і дещо розширена за рахунок Італії (Трієст, Фіуме, острови в Адріатичному морі і т. д.).

4. Албанія може бути поновлена як незалежна держава при гарантії її незалежності іншими державами.

5. Туреччина як компенсацію за дотримання нею нейтралітету може одержати Додеканес, населений турками район Болгарії на південь від Бургаса і, може, якісь території в Сирії.

Корисно було б також передати Туреччині деякі острови Егейського моря, що замикають виходи з її найважливіших портів, на зразок Смірни. По цьому пункту Іден зауважив, що на Додеканес давно вже претендують греки, бо населення названих островів є грецьким, однак визнав необхідність обговорення і того або іншого врегулювання даного питання. Тов. Сталін, з свого боку, додав, що відхід від Болгарії Бургаського району став би покаранням за поведінку Болгарії під час війни. Болгарія повинна була б також дещо втратити територіальне і на своєму югославському кордоні. На думку тов. Сталіна, для Болгарії цілком досить мати один морський порт у вигляді Варни.

6. Греція має бути поновлена в своїх старих межах. Те ж повинне бути зроблене і відносно всіх інших окупованих Німеччиною країн.

7. Франція. З питання про майбутнє Франції тов. Сталін запитав Ідена, що він думає на цю тему? Досить очевидно, що Псген і компанія — люди зовсім безнадійні, люди, котрі зробили ставку на перемогу Німеччини. Але яке все-таки можливе майбутнє Франції? Чи можна тепер висловити з даного приводу відомі припущення чи ж краще ігнорувати всю цю проблему? Іден відповів, що він цілком згоден з тов. Сталіним в оцінці Петена і компанії. Щодо майбутнього Франції, то йому здається, що Франція пройде через дуже довгий період розкладу і депресії, перш ніж вона знову зможе стати великою державою. Не виключено, що цього і взагалі не трапиться і що Франція перейде на становище другорядної європейської держави, на зразок Іспанії. Тов. Сталін висловив думку, що якби Франція залишилася після цієї війни в стані тривалої прострації, то в ін-

тересах безпеки Великобританії було б доцільно, щоб остання мала свої військові і морські бази на французькому березі в таких пунктах, як, наприклад, Булонь, Дюнкерк і т. д. Так само було б доцільно, щоб Бельгія і Голландія перебували у відкритому воєнному союзі з Великобританією і щоб остання на їх території також мала право тримати свої військові, повітряні та морські бази. Це було б важливо не лише з точки зору інтересів безпеки Великобританії, але також і як гарантія незалежності Бельгії і Голландії. Радянський Союз був би готовий підтримати ці домагання Англії. Радянський Союз не заперечував би проти того, щоб Англія мала свої морські бази в Норвегії або Данії, за умови гарантії деякими державами входів і виходів з Балтійського моря. Іден висловив тов. Сталіну подяку за його обіцянку підтримати Великобританію в одержанні морських та інших баз в тільки що названих країнах.

8. Німеччина. Відносно Німеччини тов. Сталін сказав, що абсолютно необхідним є ослаблення Німеччини, в першу чергу, шляхом відокремлення Рейнської області з її промисловим районом від решти Пруссії. Як повинна бути оформлена подальша доля Рейнської області — чи у вигляді незалежної держави, протекторату тощо, — можна буде обговорити потім. Важливе саме відокремлення. Австрія повинна бути відновлена як незалежна держава. Можливо, що те ж слід би зробити з Баварією.

9. Радянський Союз вважає необхідним відновлення своїх кордонів, якими вони були в 1941 р., напередодні нападу Німеччини на СРСР. Це включає радянсько-фінський кордон, установлений за мирним договором між СРСР та Фінляндією в 1940 р., Прибалтійські республіки, Бессарабію і Північну Буковину. Щодо кордону СРСР з Польщею, то він, як уже вище було сказано, загалом і в цілому міг би проходити по лінії Керзона і з включенням Тільзіта в склад Литовської республіки. Крім того, Радянський Союз, який зробив в 1940 р. подарунок Фінляндії у вигляді повернення Петсамо, вважав би за необхідне, з огляду на позицію, зайняту Фінляндією в теперішній війні, повернути собі цей подарунок. Далі Радянський Союз хотів би, щоб Румунія мала воєнний союз з СРСР з правом останнього мати на румунській території свої військові повітряні та морські бази. Обсяг самої Румунії повинен бути дещо збільшений на заході за рахунок Угорщини, в межах якої нині проживає до 1,5 млн румунів. Це також стало би додатковим покаранням для Угорщини за її роль у війні. На півночі такі ж відносини Радянський Союз хотів би мати з Фінляндією, тобто Фінляндія повинна була б перебувати у воєнному союзі з СРСР, з правом останнього мати на фінській території свої військові, повітряні й морські бази.

Висловивши все це, тов. Сталін зауважив, що дана схема мала б лягти в основу того таємного протоколу, який слід було б додати до договору про післявоєнні проблеми. Далі тов. Сталін торкнувся ще двох питань післявоєнного порядку. По-перше, він висловив думку, що Німеччина повинна відшкодувати країнам, які від неї потерпіли (Великобританії, Радянському Союзу, Польщі та ін.) завдану нею шкоду. По-друге, в майбутній реконструйованій Європі, в інтересах підтримання миру і порядку, бажано б було створити воєнний союз демократичних держав, на чолі якого стояла би якась рада або інший центральний орган, що має у своєму розпорядженні міжнародну військову силу. Радянський Союз також не заперечував би проти створення в Європі тих чи інших державних федерацій. Тов. Сталін просив Ідена висловити свою думку з усіх питань, яких він торкнувся.

Іден почав з текстів договорів, які підлягали оголошенню, і у цьому зв'язку вручив т. Сталіну вироблений ним свій проект угоди. (Текст додається). Іден вважав, що текст майбутніх договорів міг би певною мірою

статі об'єднанням нашого тексту із запропонованим ним англійським текстом, — тим більше, що в ряді пунктів вони збігаються.

Що стосується проблем післявоєнної Європи, то Іден висловив свою велику подяку тов. Сталіну за такий детальний й відвертий виклад того, що він думає з цього приводу. Особисто Іден згоден з думкою, висловленою тов. Сталіним. Іден вважає, що у післявоєнній Європі відповідальність за її реконструкцію і за підтримання миру і порядку ляже, головним чином, на наші дві держави спільно, звичайно, з Сполученими Штатами, наскільки останні готові будуть взагалі співробітничати у цій справі. Відносно майбутнього Німеччини Іден може запевнити тов. Сталіна, що британський народ твердо вирішив зробити все, що в його владі, для запобігання нового повторення німецької агресії. Як це має бути зроблено, вимагає детального розгляду і обговорення. Ідену уявляється, що за будь-яких умов необхідний найсуворіший воєнний контроль над Німеччиною і що Англія, Радянський Союз і Сполучені Штати (якщо останні цього захочуть) повинні будуть організувати подібний контроль. З питання про роздроблення Німеччини британський уряд не приймав ніяких рішень, але в принципі він проти цього не заперечує. Ідену здається, що роздроблення Німеччини бажано було б провести по можливості шляхом стимулювання сепаратистських рухів у Німеччині. Однак британський уряд готовий обговорювати і будь-які інші способи проведення даної політики. Британський уряд за будь-яких умов стоїть за незалежність Австрії. Він готовий розглядати питання про незалежність Баварії і незалежність Рейнської області. Іден повинен, однак, зазначити, що британський уряд досі серйозно не займався проблемою майбутнього Німеччини, як і взагалі проблемами післявоєнної Європи. Тут він далеко відстав від Радянського уряду. Тому тепер він може висловити лише свою власну думку як окремих міністр. Проте по поверненні додому він доповість всі питання кабінету, який його обговорить, і після того дискусія на дану тему може бути продовжена через Майського у Лондоні або через Кріппса в Москві. У питанні репарації британський уряд дотримується тієї точки зору, що грошові репарації не мають ніякої ціни. Досвід минулої війни показав, що грошові репарації ведуть тільки до цілого ряду фінансових і економічних утруднень і більше шкодять переможцям, ніж переможеним. Інша справа реституція тих матеріальних цінностей (товари, машини і т. п.), які Німеччина знищила або захопила.

Тов. Сталін зауважив, що Радянський Союз також вважає, що грошові репарації мало корисні і що Німеччина повинна здійснити реституцію в натурі. Найкраще було б позбавити Німеччину й Італію їх найбільш досконалих верстатів в інтересах окупованих або потерпілих країн.

Іден повністю погодився з тов. Сталіним і заявив, що він не бачить підстав, чому ми не повинні були б вимагати, щоб Німеччина поновила, наприклад, Радянському Союзу ті верстати, машини, фабрики і т. д., які вона зруйнувала.

Переходячи далі до більш загального питання про схему післявоєнної реконструкції, Іден додав, що ще до того, як СРСР був втягнутий у війну, Рузвельт надіслав Черчиллю послання, в якому просив британський уряд не брати на себе ніяких таємних зобов'язань щодо післявоєнної реконструкції Європи без попередньої консультації з ним. Це, звичайно, не виключає можливості дискусій між Англією та СРСР з питання про базис майбутнього світу. Однак в інтересах більш успішного проведення реконструкції післявоєнної Європи було б дуже важливо тримати весь час тісний контакт з Сполученими Штатами.

Тов. Сталін заперечив, що є ряд питань, які стосуються інтересів безпеки тільки наших двох країн. Такі питання, здавалося б, ми могли б обговорювати цілком самостійно.

Іден з цим почасти погодився, проте продовжував наполягати на тому, що в питаннях світового порядку участь Сполучених Штатів є обов'язковою.

Тов. Сталін погодився з цією останньою заявою.

Іден висловив подяку тов. Сталіну за його позитивне ставлення до питання про федерування невеликих європейських держав. Іден вважає, що конференція Польщі й Чехословаччини, яка готується, повинна розглядатися як позитивний факт. Було б бажано, щоб і Балканські країни також знайшли ту чи іншу форму федеративного об'єднання. Тим самим всім цим країнам легше було б зберігати і підтримувати свою економічну і політичну незалежність.

Далі Іден знову повернувся до питання про договори і став запитувати тов. Сталіна, що було б краще зробити з трьома документами (два радянських і один англійський), які у нас є? Чи не слід було б як-небудь їх об'єднати?

Тов. Сталін відповів, що текст, запропонований Іденом, дуже нагадує декларацію. Навпаки, радянський уряд пропонує два договори. Декларація — це алгебра, договори — це проста практична арифметика. Ми хочемо арифметики, а не алгебри. Оскільки Іден в цьому місці дещо двозначно посміхнувся, то тов. Сталін додав, що з його слів не слід робити висновок, ніби він ставиться неповажно до алгебри. Алгебра — добра наука, до якої він ставиться з повною повагою, але тепер, за даних конкретних обставин, ми віддаємо перевагу арифметиці. Гітлер на кожному кроці похваляється укладеними ним договорами. Було б тому доцільніше, щоб ми не обмежувалися деклараціями, а укладали справжні договори. Потім тов. Сталін запитав, як бути з запропонованим ним таємним протоколом?

Іден відповів, що він не може підписати подібного документа без попередньої консультації з своїми колегами. До того ж британський уряд досі ще не пророблював по-справжньому порушених тов. Сталіним проблем.

Тов. Сталін тоді заявив, що він не наполягає на негайному прийнятті тих його пропозицій, які стосуються зміни кордонів за межами СРСР, але він вважав би, що питання про західний кордон СРСР могло би бути вирішеним негайно.

Іден заперечив, що він не може дати зараз відповідь на це запитання. Дане питання, як і взагалі питання про зміну кордонів, що відбулася протягом нинішньої війни, британським урядом досі відкладалася до мирної конференції. Британський уряд не раз робив заяви, що він не вважає можливим визнання нових кордонів негайно, до кінця війни. Такою була політика британського уряду протягом минулих двох років. Далі британський уряд обіцяв американському уряду консультуватися з ним з усіх питань подібного роду. Нарешті, відповідно до конституції Британської імперії, британський уряд повинен консультуватися також з домініонами. Тому Іден вважає, що відповідь на запитання про радянський західний кордон він зможе дати тільки у Лондоні через Майського після того, як він зв'яжеться з усіма вищезгаданими інстанціями.

Іден вважає, що такий метод більш правильний, не тільки з суто юридичної, а також і з політичної точки зору.

Тов. Сталін поцікавився, не полегшило б вирішення питання про визнання західного радянського кордону, якби дане питання в Лондоні було врегульоване не в порядку договору, а в порядку обміну нотами?

Іден відповів, що технічно це, можливо, дещо полегшило б бажане вирішення питання, але по суті все ж таки перш ніж приймати відповідне рішення, британському уряду довелося б консультуватися з Сполученими Штатами і домініонами. Тов. Сталін відзначив, що він не має ніяких запе-

речень проти інформування Сполучених Штатів про наші переговори з даного питання. Навпаки, він був би дуже задоволений, коли б Сполучені Штати взяли участь у визнанні радянського західного кордону 1941 року.

Іден заперечив, що сумнівається у готовності уряду Сполучених Штатів це зробити в даний час. На його думку, найкраще буде, коли після повернення в Англію він насамперед проконсультує прем'єр-міністра, а потім повідомить нам його точку зору.

Тов. Сталін відповів, що він хотів би підкреслити своє бажання досягти угоди з Англією у даному питанні, щоб мати тут з нею єдиний фронт.

Іден підтвердив, що він також дуже хотів би єдиного фронту з Радянським Союзом як з цього, так і з багатьох інших питань, але зараз він знаходиться у великому утрудненні. Питання про кордони взагалі ще не вивчалися і не вирішувалися британським урядом. Іден ілюструє свою думку прикладом. У питанні про майбутнє Польщі він особисто цілком згоден з тим, щоб Східна Пруссія увійшла у склад Польської республіки. Він не має підстав думати, що Черчилль буде проти цього заперечувати. Однак тепер він не може висловити ніякої думки від імені прем'єра просто тому, що досі ніколи не говорив з ним на дану тему.

Тов. Сталін зауважив, що цілком розуміє позицію їдена, проте він повинен з особливою силою підкреслити, що воєнні цілі СРСР і Англії повинні бути ідентичними, бо тільки в цьому випадку наш союз може бути міцним. Якщо у нас будуть різні воєнні цілі — не буде ніякого союзу.

Іден висловив згоду з цим положенням і додав, що його метою є примирення воєнних цілей обох країн. Він припускає, що між СРСР і Англією можуть бути певні розбіжності по тому чи іншому пункту, однак не сумнівається, що в основному наші воєнні цілі однакові і що єдиний фронт в цій галузі цілком можливий. Але оскільки питання про кордони ще не обговорювалося і не вирішувалося кабінетом, Іден все-таки не вважає можливим брати на себе тепер у Москві будь-які зобов'язання, що зв'язують. Іден запитав тов. Сталіна, чи говорив він що-небудь полякам з питання про кордони майбутньої Польщі? Тов. Сталін відповів, що поки нічого не говорив, але скаже, якщо це виявиться потрібним. У всякому випадку тов. Сталін вважає, що Польщі мають бути віддані всі землі до Одери, а решта хай буде Пруссія або, вірніше, не Пруссія, а Берлінська держава.

Іден висловив сумнів у доцільності роздроблення Німеччини на частини, якщо для цього не буде передумови у вигляді сепаратистських рухів серед німецького народу. Інакше виникне ірредентистський рух, який у недалекому майбутньому знову об'єднає всю країну.

Тов. Сталін заперечив, що саме такого роду міркування привели нас до нинішньої війни. Чи бажає Іден нового нападу з боку Німеччини?

Дещо зніяковілий Іден намагався захищатися, посилаючись на те, що не можна надто спрощувати подібні питання.

Далі Іден заявив, що за дорученням прем'єра він хотів би ознайомити тов. Сталіна з воєнним становищем Великобританії і повідомити йому деякі дані про кількість і диспозиції її збройних сил. Суть повідомлення їдена зводилася до такого.

В 1939 р., на початку війни, Англія порівняно з Німеччиною була сильною на морі, хоч їй і не вистачало суден для конвоювання торговельних караванів. Перша лінія британського повітряного флоту складалася з 1300 літаків. Кількість сухопутних військ була невеликою, причому не було жодної механізованої дивізії. Після Дюнкерка Англія залишилася в жалювистому стані. У Фландрії було втрачене все озброєння десяти дивізій і дуже багато авіації. Німеччина зайняла північний французький берег, з якого їй легко було бомбити великі промислові центри Великобританії. Постала

загроза вторгнення. Завдання флоту були надзвичайно обтяжені. Повітряних сил не вистачало. По всій Англії була лише одна повністю навчена і озброєна дивізія. Не було ні укріплень, ні плану захисту. Не краще стояла справа в імперії, в Єгипті і взагалі на Близькому Сході. Британських сил була зовсім мізерна кількість.

Досить сказати, що, наприклад, в Судані після Дюнкерка знаходилася лише одна бригада, в той час як італійці в Абіссинії мали понад 150 тис. військ.

Перед Англією зі всією гостротою постало питання про те, щоб як-небудь вижити. Становище ускладнювалося небезпечною ситуацією на морі. У звичайний час Англія возила щороку до 70 млн тонн вантажів. Тепер програма була скорочена до 40 млн. тонн. Для реалізації цієї програми Англія мала торговельний флот в 12,5 млн тонн *. Кожного дня на морі перебувало 600 воєнних суден. Морська війна з кожним днем посилювалася. Потоплення суден зростали. Найвищої точки ці потоплення досягли в травні — липні 1941 р., коли Англія в середньому втрачала до 500 тис. тонн в місяць. Таких втрат вона довго переносити не могла б. На щастя, однак, завдяки вжитим заходам цифра потоплень була сильно скорочена і, наприклад, у листопаді впала до 130 тис. тонн у місяць.

Тепер, через півтора року після Дюнкерка становище Англії значно міцніше, її сухопутні сили (включаючи метрополію, Близький Схід і т. д.) становлять 2 1/4 млн. чоловік. Повітряний флот налічує 750 тис. чоловік і скоро, мабуть, досягне 1 млн. У морському флоті є 500 тис., в торговельному — 125 тис. Велика кількість людей зайнята в суднобудуванні і на ремонті суден. Беручи загалом, це становить 4 млн. чоловік. Понад це Англія має до 1,5 млн. "вітчизняної гвардії" (ополчення). Велика кількість жінок залучена у промисловість і у воєнну справу. На Близькому Сході Англія зараз має 18 дивізій. До весни наступного року вона розраховує мати там 28 дивізій, в тому числі 5 або 6 механізованих. В Індії створюється армія в 1,5 млн. чоловік, з яких 800 тис. в наявності. Гарнізон в Малайї складається з 4 дивізій. Імперія дала Англії загалом 25 дивізій, з них Канада — 5, Австралія — 4, Південна Африка — 2, Нова Зеландія — 1,5 та Індія — 13.

У повітряному флоті Англія найсильніша у винищувачах. Виконання авіаційних програм було дещо уповільнено під час торішніх повітряних нальотів. Кількість бомбардувальників поступово збільшується. На Близькому Сході Англія має нині 60 ескадрилій. Головна маса їх зосереджена в Північній Африці, де Англія веде наступальну кампанію в Лівії. Тут сили противника налічують 10 дивізій, з них близько однієї третини — німці. Авіація противника в Лівії досягає 600 літаків. Німці й італійці намагаються направляти підкріплення в Лівію, але неспроможні покрити втрати. Британський уряд ставить своїм завданням у найближчий час очистити Середземне море, зайняти не тільки Лівію, а й Тріполі з тим, щоб зробити можливим використання Середземного моря для транспортних цілей, а також підготувати можливість наступальних операцій в Європі. Однак події на Далекому Сході, які почалися вже після від'їзду Ідена з Лондона, вносять зовсім новий елемент в загальну ситуацію.

Вислухавши повідомлення Ідена, тов. Сталін заявив, що, на думку радянського військового командування, вельми великі німецькі повітряні сили (до 1500 літаків) перекинуті німцями в Японію і що якраз ці німецькі повітряні сили, а не японські, завдали останнім часом таких відчутних ударів британському флоту на Далекому Сході. На підтвердження своєї думки тов. Сталін вказав, що за останній час на нашому фронті кількість німецької авіації скорочується, тоді як німецьке виробництво літаків досягає в середньому 2—2,5 тис. в місяць. Куди ж у такому випадку діваються німецькі аероплани? Крім того, ми добре знаємо з власного досвіду, що

являють собою японські льотчики. Ми спостерігали їх також у Китаї. Можна сміливо сказати, що останні події в Малайї — не японська робота.

Іден був надзвичайно зацікавлений повідомленням тов. Сталіна і став запитувати, яким чином німці опинилися в змозі перекинути свої повітряні сили на Далекий Схід?

Тов. Сталін відповів, що це зроблено, найімовірніше, через Південну Америку, а, можливо, також через Іспанію і Португалію⁶.

Іден висловив тов. Сталіну велику подяку за надані відомості і сказав, що з свого боку постарається здійснити належну перевірку їх через англійські канали. Потім Іден заявив, що їдучи з Англії, він мав у себе "в кишені" 10 ескадрилій літаків, які і хотів запропонувати нам для посилки на радянський фронт, як тільки це дозволять операції в Лівії. Однак зараз він одержав повідомлення, що ці десять ескадрилій британський уряд змушений направити в Сінгапур.

Тов. Сталін відповів, що цілком розуміє становище британського уряду і не заперечує проти переадресування названих десяти ескадрилій.

Іден висловив жаль з приводу такого обороту справ, але тов. Сталін ще раз підтвердив, що цілком розуміє ситуацію, що створилася, бо ми, на нашому фронті, теж не раз переживали важкі періоди. Тов. Сталін поцікавився, чи не позначаються останні події на відправленні танків в СРСР?

Іден відповів, що не позначаються, коли, у всякому випадку, мова йде про Англію. У Ідена є, однак, побоювання відносно Америки. Якщо американці припинять свої поставки, то, наприклад, англійці на Близькому Сході опиняться у дуже тяжкому становищі, адже там вони оперують американськими літаками, а "Харрикейни", що виготовляються в Англії, йдуть в СРСР.

Далі тов. Сталін запитав, що Іден хотів би знати про нашу воєнну ситуацію?

Іден відповів, що йому було б цікаво мати уявлення про наш спільний план операцій протягом зими і весни наступного року.

Тов. Сталін відмітив, що воєнна політика СРСР досі зводилася до політики відступу з боями. Ми захищали кожний пункт, кожний район, прагнучи поступово втомити і вимотати німецькі сили. Тепер настав переломний момент. Німецька армія стомлена, її командири сподівалися закінчити війну до зими і не зробили належної підготовки до зимової кампанії. Німецька армія зараз погано одягнена, погано харчується, морально падає все нижче. Вона починає відчувати надрив. В той же час СРСР підготував великі підкріплення і в останні тижні пустив їх у дію. Це створило перелом на фронті і привело до тих подій, які ми спостерігали протягом останніх тижнів. Німці намагалися закопатися у землю, але вони мало були схильні до побудови сильних укріплень. Наші війська проривають їх укріплення. Наші контратаки поступово розвинулися в контрнаступи. Ми маємо на увазі вести таку політику протягом всієї зими. Очевидно, німці зроблять спробу створити нові формування і кинути їх на Східний фронт з тим, щоб зупинити наш наступ. Коли це буде, невідомо, але, треба думати, не раніше, як місяців через два. Цей час ми постараємося використати якнайкраще. Важко загадувати, як далеко ми просунемося в ході нашого наступу, але, у всякому випадку, такою буде наша лінія аж до весни. У нас є тепер певна перевага в повітрі, хоч і не дуже велика. Німці мають ще велику перевагу в танках, а танки нам дуже потрібні, особливо "Валентини", які виявляються цілком придатними для операцій в зимовий час. Танки "Матильда", навпаки, придатні для операцій влітку, але не взимку, бо їх мотори недосить потужні для зимового часу. Ми наступаємо і будемо наступати на всіх фронтах. Німецька армія, кінець кінцем, зовсім не така сильна. Репутація її дуже роздута.

Іден подякував тов. Сталіну за його повідомлення, підкреслив його велику важливість й інтерес для британського уряду. Потім Іден торкнувся питання про Туреччину і запитав, чи не можна щось зробити для того, щоб тісніше зв'язати Туреччину з союзниками?

Тов. Сталін відповів, що найкращим засобом для досягнення такого результату було б пообіцяти Туреччині Додеканес.

Іден знову повернувся до грецьких зазіхань на Додеканес, але тов. Сталін відповів, що в Греції адже теж є турки і що, у всякому випадку, можливо було б запропонувати туркам і грекам відомий обмін островами.

Іден визнав думку тов. Сталіна досить правильною, але відмітив, що деякий час тому, коли англійці розраховували захопити Додеканес, вони почали вести переговори з греками і турками у питанні про його подальшу долю. Розмови ці не привели ні до якого позитивного результату. Однак Іден вважає, що можна було б зробити спробу піти по лінії, що вказує тов. Сталін. Далі Іден запитав, чи спостерігаються в останній час у ставленні турок до Німеччини якісь зміни?

Тов. Сталін відповів, що турки дуже бояться німців, хоч і не люблять їх.

Іден поцікавився думкою тов. Сталіна у питанні: чи пропустять турки німецькі війська через свою територію? Тов. Сталін висловив сумнів у цьому. Іден відповів, що він згоден з тов. Сталіним. На закінчення Іден запропонував, щоб наступного ранку тов. Майський і Кадоган (постійний товариш міністра закордонних справ, який приїхав з Іденом) зустрілися і накреслили б на основі трьох документів, що є, текст тих двох договорів, які має на увазі тов. Сталін.

Ця пропозиція була прийнята" ⁷.

Конфіденційно

**Додатковий протокол
до Договору про встановлення взаємної згоди між
СРСР і Великобританією при вирішенні післявоєнних
питань і про спільні дії по забезпеченню безпеки в Європі після закінчення війни з Німеччиною**

Сторони, які підписали цього числа вищевказаний Договір, вважаючи необхідним уточнити постанови статей 1 і 2, погодилися з тим, що під організацією справи миру і безпеки в Європі, а також під заходами по забезпеченню неповторення агресії і порушення миру з боку Німеччини вони розуміють:

1. Відновлення **Бельгії, Голландії, Норвегії, Данії, Люксембургу** в їх колишніх кордонах, які існували до окупації їх військами гітлерівської Німеччини.

2. Відновлення **Франції** в її кордонах, які існували до окупації її військами гітлерівської Німеччини, за умови усунення уряду Петена і відновлення демократичного режиму.

3. Відновлення **Чехословаччини** у колишніх кордонах і розширення її території за рахунок Угорщини.

4. Відновлення **Югославії** і розширення її території за рахунок Італії по узбережжю Адріатичного моря і шляхом приєднання прилеглих островів.

5. Відновлення **Албанії** як самостійної держави з встановленням міжнародної гарантії її самостійності.

6. Відновлення **Греції** в її кордонах.

7. Розширення території Туреччини за рахунок Болгарії (район Бургаса) і Додеканезьких островів, а також острова Родос — за рахунок Італії.

8. Встановлення контролю заінтересованих країн над проливами, які з'єднують Балтійське і Північне моря, В. і М. Бельти, Ересун, Каттегат і Скагеррак.

9. Відносно **Румунії** визнається необхідним:

а) в цілях забезпечення безпеки СРСР передати Радянському Союзу територію, що займає гирло Дунаю з його трьома рукавами;

б) передати Румунії ті райони Угорщини, які населені переважно румунами.

10. Відновлення Польщі в кордонах 1939 р., з залишенням на користь СРСР територій Західної України і Західної Білорусії, за винятком районів, де переважає польське населення (залишити в складі Польщі місто Львів, за умови передачі СРСР Білостока й Вільно або, навпаки, передати Польщі Вільно та Білосток, з залишенням Львова в СРСР), а також — розширення території Польщі за рахунок західної частини Східної Пруссії.

11. В інтересах організації миру і безпеки на Заході Європи встановлюється воєнний союз Англії з Бельгією і Голландією, з наданням Англії права тримати свої війська і воєнно-морський флот в цих країнах.

З цією ж метою Англії надається право мати свої військово-морські бази в деяких портах на західному узбережжі Німеччини.

12. При вирішенні всіх можливих планів організації європейських держав і в першу чергу у Східній частині Європи буде врахована роль СРСР як держави, що веде велику визвольну війну в інтересах всіх європейських держав, які зазнали агресії і окуповані нині військами гітлерівської Німеччини, і яка є великим фактором в справі забезпечення міцного миру в Європі і недопущення нових актів агресії з боку Німеччини.

13. З огляду на те, що **Фінляндія** порушила підписаний нею 12 березня 1940 р. Мирний Договір з Радянським Союзом, взявши участь разом з Німеччиною у віроломному нападі на СРСР, і своєю політикою підтримки гітлерівської агресії примушувала Англію оголосити стан війни з нею, визнається необхідним відновлення Фінляндії в кордонах і на умовах Мирного Договору від 12 березня 1940 р., з відокремленням від неї на користь СРСР району Петсамо, який раніше добровільно був відданий Радянським Союзом Фінляндії. Ці мінімальні територіальні зміни в Фінляндії повинні супроводжуватися: а) укладенням радянсько-фінляндського пакту про взаємодопомогу, з правом СРСР тримати протягом 20 років на території Фінляндії обмежену кількість своїх військ і б) усуненням винного в нападі на СРСР фінляндського уряду.

14. Відновлення окупованих військами гітлерівської Німеччини територій **Естонії, Латвії і Литви** в складі СРСР — в державних кордонах, які існували до 22 червня 1941 року.

15. Відновлення окупованих військами гітлерівської Німеччини та її співучасником — Румунією **Бессарабії і Північної Буковини** в складі СРСР — в державних кордонах, які існували до 22 червня 1941 року.

16. Німеччина, Італія, Угорщина, Румунія, Фінляндія повинні відшкодувати Англії, СРСР, Польщі, Чехословаччині, Югославії, Греції, Бельгії, Норвегії, Голландії збитки, завдані нападом вказаних вище країн.

17. Відносно **Німеччини** (крім вказаного в п. 16) визнається необхідним:

а) повне роззброєння, необхідне в інтересах гарантії спокою європейських держав;

б) відновлення Австрії як самостійної держави;

в) розділ Німеччини на ряд самостійних держав, причому Пруссія перетворюється у самостійну державу з відокремленням від неї території Східної Пруссії;

г) частина Східної Пруссії, прилегла до Литви (включаючи Кенігсберг), відходить до СРСР строком на 20 років як гарантія відшкодування збитків СРСР від війни з Німеччиною. Друга її частина — відходить до Польщі (як це передбачено п. 10).

18. В частині, що стосується можливих **післявоєнних державних утворень** в Європі у вигляді федерацій, союзів або блоків деяких європейських держав на Півночі Європи, у Східній Європі або на Балканах, і питання про доцільність цих утворень, сторони, що договороються, домовились обговорити ці питання додатково, причому основними передумовами для вирішення цих питань вони домовилися вважати такі:

а) добра воля і згода безпосередньо зацікавлених держав - можливих учасниць цих федерацій і союзів — на такого роду державні утворення;

б) демократичний характер устрою держав-учасниць цих утворень;

в) відсутність загрози безпеці з боку таких утворень по відношенню до обох сторін, що договороються.

19. Визнається необхідним створення Європейської Ради як міжнародної організації, в розпорядженні якої, як знаряддя збереження миру в Європі, повинна знаходитись певна кількість військ ⁸.

Усього відбулося чотири бесіди їдена зі Сталіним. Обговорювалося немало варіантів договору. Наполегливі спроби їдена знайти компроміс і добитися підписання договору не увінчалися успіхом. Каменем спотикання стала умова Сталіна визнати в договорі радянські кордони за станом на 22 червня 1941 р. У ході заключної бесіди 20 грудня сторони прагнули пом'якшити конфлікт, що виник, — необхідність союзу в боротьбі проти спільного ворога була очевидною. В опублікованому 29 грудня після повернення їдена в Англію комюніке говорилося, що "бесіди, які проходили в дружній атмосфері, констатували єдність поглядів обох сторін особливо на необхідність повного розгрому гітлерівської Німеччини і вжиття після того заходів, які зробили б повторення німецької агресії в майбутньому абсолютно неможливим" ⁹.

Через півроку для підписання договору в Лондон прибув В. Молотов. Йому запропонували текст, в якому було відсутнє кардинальне питання про радянські кордони 1941 р. Молотов і Майський у телеграмі Сталіну, одержаній в Москві 24 травня 1942 р., однозначно розцінили англійський проект як неприйнятний, "пусту декларацію, якої СРСР не потребував" ¹⁰. Того ж дня Молотову була зроблена вказівка: "Проект, переданий тобі їденом, одержали. Ми його не вважаємо пустою декларацією і визнаємо, що він є важливим документом. Там немає питання про безпеку кордонів, але це, мабуть, непогано, оскільки у нас залишаються руки вільними. Питання про кордони або скоріше про гарантії безпеки наших кордонів на тій чи іншій ділянці нашої країни буде вирішуватися силою... Бажано найшвидше підписати договір і найшвидше вилетіти в Америку. Інстанція". 26 травня договір між Англією і СРСР про союз у війні і післявоєнне співробітництво був підписаний ". Радянська сторона внесла лише незначні поправки.

Чому практично за кілька днів відбулася така радикальна зміна радянської позиції? Важко припустити, що Молотов, вилетівши з Москви, не був орієнтований на відхилення англійського проекту, який виключав визнання радянських кордонів 1941 р. Думається, що істотною причиною стала, як і під час візиту їдена в Москву, конкретна воєнно-політична обстановка, становище на фронтах. В період візиту їдена в Москву контрнаступ радянських військ був використаний радянською стороною, особисто ї. Сталіним, для тиску на англійську делегацію, що представляла сторону, яка зазнавала тяжкої поразки на Тихому океані.

У другій половині травня 1942 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті щодня змінювалася на гірше. В результаті поразки Червоної армії на Керченському півострові і очевидного провалу Харківської операції наступ німецьких військ загрожував катастрофою на південному крилі радянсько-німецького фронту. Але головне — радянська сторона пов'язувала з візитом Молотова розрахунки на досягнення угоди про відкриття в 1942 р. другого фронту в Європі і готова була для досягнення цієї мети на чималі поступки і компроміси.

Надії були. Ф. Рузвельт, запрошуючи В. Молотова у Вашингтон, куди він відправився з Англії, писав Й. Сталіну: "Я маю на увазі вельми важливу воєнну пропозицію, пов'язану з використанням наших збройних сил таким чином, щоб полегшити критичне становище на Вашому західному фронті. Цій меті я надаю величезного значення"¹³.

Нарешті, договір, необхідний як Великобританії, так і СРСР, мали намір укласти строком на 20 років з гарантіями співробітництва як у роки війни, так і в післявоєнний час. Цим, мабуть, і слід пояснити згоду Москви підписати союзний договір з Великобританією на англійських умовах. Очевидне і те, що з підписанням англо-радянського договору курс на зміцнення антигітлерівської коаліції дістав ще одну важливу опору.

¹ The Eden Memoirs. The Reckoning. - L., 1965. - P. 287, 288.

² Ibid. - P. 282.

³ Вперше А. Ідей відвідав Москву в березні 1935 р. Див.: Трухановский В. Г. Антони Идей. Страницы английской дипломатии, 30—50-е годы. — М., 1974. — С. 99—104.

⁴ Див.: Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны // Документы и материалы в двух томах. - Т. 1, 1941-1943. - М., 1983. - С. 184-187.

⁵ Ці рядки бесіди опубліковані у збірнику "Советско-английские отношения..." — С. 184.

* Мається на увазі флот океанського значення, за винятком каботажного, риболовецького і т. п.

⁶ Цілі, які ставив Сталін цим екстраординарним повідомленням, і його джерело залишаються невідомими. — О. Р.

⁷ Архів Президента Російської Федерації (далі - АПРФ), ф. 45, оп. 1, спр. 279, арк. 10-21.

⁸ АПРФ, ф. 45, оп. 1, спр. 279, арк. 144-147.

⁹ Известия. - 29 декабря 1941 г.

¹⁰ АПРФ, ф. 45, спр. 231, арк. 12.

¹¹ Там же.

¹² Советско-английские отношения. — С. 237—240.

¹³ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - Т. 2. - М., 1986. - С. 16.